

PERSONALIZAM NIKOLAJA BERDJAJEVA

Dr Ivan DEVČIĆ

U predgovoru Berdjajevljevoj knjizi *Duh Dostojevskog* (Beograd 1981) Mirko Dorđević s pravom tvrdi: „U svakom slučaju, najbolje će biti ako Berdjajeva kao mislioca potražimo u kontekstu ruskog i evropskog personalizma.”¹ I ovaj naš članak² želi pokazati da je glavna značajka Berdjajevljeve filozofije personalizam, u kome „je ličnost postala na svoj način ontološka kategorija kroz koju progovara i izražava se *Biče* i samo je ličnost u stanju da ponudi odgovore na fundamentalna pitanja o postojanju.”³ No, mi Berdjajeva ne namjeravamo tražiti u kontekstu ni ruskog ni evropskog personalizma, nego želimo dati skicu Berdjajevljeva personalizma kakav je u sebi. To je pretpostavka pravljenja bilo kakvih usporedbi. U izlaganju ćemo prvo pokušati smjestiti Berdjajeva u sociološke i ideološke prilike Rusije krajem prošlog i početkom ovog stoljeća, da bismo zatim prikazali njegovo shvaćanje osobe i, konačno, dali njegovu personalističku kritiku vodećih filozofskih i socijalnih teorija našeg vremena. Radi ograničenosti prostora neke će Berdjajevljeve misli ostati nedorečene, a neke uopće neće biti spomenute, što ipak neće, nadamo se, štetiti općem uvidu u bit njegova personalizma.

BERDJAJEV KAO KRITIČKI MARKSIST

Nikolaj Berdjajev rodio se 1874. u Kijevu, gdje kao dvadesetogodišnjak stupa u marksistički revolucionarni pokret u kome se 1899. uključuje u teoretsku raspravu između marksista i narodnjaka.⁴ „Narodničestvo” je socijalni pokret nastao u

---

1 M. ĐORĐEVIĆ, *Metafizičke aporije o slobodi*, u: NIKOLAJ BERDJAJEV, *Duh Dostojevskog*, Beograd 1981, 7–25, ovdje 9.

2 Članak je neznatno doradeno predavanje, održano na tribini „Teološkog četvrtka” u Zagrebu, 25. 3. 1982.

3 M. ĐORĐEVIĆ, *nav. dj.*, 9 sl. Berdjajev upotrebljava pretežno rusku riječ *ličnost*, koju mi prevodimo sa hrvatskom riječi *osoba*, a ne ličnost, jer smatramo da osoba bolje izražava metafizički sadržaj Berdjajevljeve „ličnost”.

4 Zbog svoje revolucionarne djelatnosti na Kijevskom univerzitetu Berdjajev je bio skupa s drugim socijaldemokratskim studentima 1898. uhapšen i dvije godine kasnije osuđen na tri godine izgnanstva u guberniju Vologda. 1922. Berdjajev je prognan iz sovjetske Rusije

drugo polovici prošlog stoljeća u krugovima inteligencije koja se željela približiti narodu, a svoj je socijalni ideal vezala uz rusku seosku *obščinu*. Marksisti su prije svega kritizirali tri točke svjetonazora narodnjaka: „a) 'subjektivnu metodu' u povijesti i sociologiji; b) pozitivno shvaćanje uloge individuuma u povijesti, c) ideju posebnog povijesnog puta Rusije.”⁵

Pristaše „subjektivne metode” mislili su da se povijest ne može proučavati na način kako se proučava priroda. Povijesni je proces teleološki, jer ima cilj koji mu je postavio pojedinac ili grupa ili čovječanstvo kao takvo. Iz toga proizlazi da sociolog historijske činjenice ne može jednostavno konstatirati na način prirodoznanstvenika, nego ih mora preispitati pod vidom njihova cilja i ideala, tj. mora na njih primijeniti kategorije moralne dužnosti i pravde. Da bi sociolog u svome prosuđivanju bio što objektivniji, potrebno je da posjeduje visoku etičku svijest, tj. da bude harmonična osoba. U toj harmoničnoj osobi vidio je Mihajlovski – jedan od vodećih teoretičara narodnjaka – mogućnost pomirenja teoretske i praktične istine.

Po shvaćanju narodnjaka povijesni proces određuju istaknute ličnosti; masa nije sposobna ni za kakvo svjesno djelovanje nego očekuje da je povedu i oslobode „heroji”. Između napretka društva i napretka individuuma postoje nesavladive suprotnosti.

Narodnjaci su smatrali da u Rusiji nije potrebno razvijati kapitalizam kao uvjet za ostvarenje socijalizma, nego da je socijalizam moguć na temeljima ruske seoske obščine, čime bi se izbjeglo osiromašenje i proletariziranje velikih seljačkih masa.

Kako u tumačenju povijesnog procesa, tako i u shvaćanju uloge individuuma u njemu i ideje o posebnom putu Rusije u socijalizam marksisti su imali potpuno oprečno mišljenje od narodnjaka. Po njima se historijski proces temelji na ekonomiji koja ima apsolutni primat. Historijski je proces toliko nužan i determiniran, a uloga individuuma u njemu tako neznatna da je na nj besmisleno primjenjivati moralne kategorije. Stoga su oni izjednačavali sociologiju sa svakom drugom prirodnom znanostu koja operira samo s kategorijom *nužnosti*.

Uvjereni da put do socijalizma nužno vodi preko kapitalističkog međuperioda, marksisti su zastupali tezu o nužnosti uništenja ruske obščine – što je konkretno značilo baciti na ulicu bezbrojne seoske mase – da bi se mogao roditi kapitalizam iz čijih će zatim unutrašnjih suprotnosti posredstvom proleTERSKE revolucije niknuti socijalizam. U tom ozračju nastaje poznata uzrečica: „Što gore, tim bolje.” Što je sada gori položaj radnika i seljaka, tim bolje po socijalizam i buduće društvo.⁶

---

kao ideološki protivnik komunizma te živi do 1925. u Berlinu, a zatim sve do smrti u Parizu, gdje je umro 1948. – Svjesni smo da je za pravo razumijevanje geneze Berdjajevljeve misli potrebno voditi računa ne samo o socijalnim prilikama, nego i o širem duhovnom i kulturnom kontekstu u ondašnjoj Rusiji i Evropi, ali nam to u okvirima ovog izlaganja nije moguće.

5 G. A. WETTER, *Der dialektische Materialismus*, Wien ⁵1960, 87.

6 Prema Berdjajevu prvi ruski marksisti su također osjećali moralnu težinu tog problema, ali ga nisu znali riješiti dok nije došao Lenjin, koji je pokazao da se u Rusiji socijalizam može ostvariti i bez razvijenog kapitalizma i brojne radničke klase. Usp. N. B., *Istoki i smysl ruskogo komunizma*, Pariz 1955, 85.

No, polovicom devedesetih godina prošlog stoljeća dolazi do rascjepa među samim marksistima. Jedna grupa – ortodoksna – ostaje vjerna dijalektičkom materijalizmu Engelsa. Druga pak grupa – nazvana kritičkom – marksizam želi zasnovati na Kantu, odnosno na ondašnjem novokantizmu. Ova kritička grupa odbacuje teoriju o socijalnoj katastrofi, kao i svodenje socijalnog na ekonomsko i etičkog na ontološko. S tim u vezi oni smatraju da na povijesni proces treba priminiti i kategoriju „pravednosti”, a ne samo „nužnosti”. Na taj se način kritički marksisti u mnogome približavaju narodnjaštvu, ali se od njega kao i od ortodoksnog marksizma, koji su oba pozitivističke teorije, razlikuje po kriticizmu.

Najglavniji predstavnici kritičkog marksizma su Struve, Bulgakov i Berdjajev, koji se u raspravu uključuje svojom prvom knjigom *Subjektivizam i individualizam u društvenoj filozofiji* (1901), u kojoj se razračunava s narodnjakom Mihajlovskim. Berdjajev je uvjeren da nema ni istine ni stvarnosti bez odnosa prema subjektu, ali to je transcendentalni subjekt Kanta a ne psihološki subjekt Mihajlovskog. Ali Mihajlovski je ipak uočio nešto važno kad je ukazao na subjektivno-psihološki elemenat u spoznaji, smatra Berdjajev. Naime, uz transcendentalni postoji također i psihološki a priori. Čitav se problem sastoji u tome kako pomiriti ta dva a priori. To pomirenje nije moguće na osnovu harmoničke osobe Mihajlovskog, jer je ona čista biološka apstrakcija. Mihajlovski ne vidi, kaže Berdjajev, da je čovjekova psiha produkt socijalnog ambijenta i socijalne grupe ili klase kojoj pripada. Mogućnost pomirenja dana je samo onda ako postoji klasa čiji su subjektivni interesi identični s univerzalnim interesima čovječanstva. To je u modernom društvu proletarijat. Tako po Berdjajevu samo onaj čovjek može spoznati općevažecu istinu čija je psiha u skladu sa psihom proletarijata. To podvrgavanje osobe klasi i društvu dolazi do izražaja i u Berdjajevljevu nadvladavanju individualizma Mihajlovskog i individualizma uopće. Iako on tvrdi da su osoba i društvo uzeti zasebno samo idealne i biološke apstrakcije, društvo u konačnici ipak dobiva primat nad osobom. Protiv ekonomizma ortodoksnog marksizma Berdjajev tvrdi da je socijalna psiha subjekt socijalnog napretka. Ona konstituira psihu osobe i određuje njezinu slobodu koja je samo psihička kategorija. Tako zapravo nije konkretni čovjek subjekt svoga mišljenja i htijenja, nego društvo koje u njemu misli o hoće. Povijesni proces vodi nužno do ozbiljenja čovječstva u smislu Kantova kategoričnog imperativa. Budući da je čovječstvo kao univerzalna socijalna volja ne samo cilj i norma nego i subjekt povijesti koja progresivno vodi svom cilju, nema suprotnosti između onoga što jest i onoga što treba biti.

Na taj način Berdjajev subjektivno i individualno svodi na objektivno i univerzalno. On se predstavlja kao krajnji univerzalist i svjesno to želi biti, jer je uvjeren da sve veliko i uzvišeno individuum dobiva od univerzalnog i da svaki individualizam vodi u iluzije i nihilizam. Razumljivo je stoga što je njegov pogled usmjeren jedino na univerzalni napredak i na opće dobro, dok ga pojedinačna sudbina uopće ne zanima.

IDEJA OSOBE

Ova monistička, antipersonalistička koncepcija mladog Berdjajeva dolazi ubrzo u krizu. Događa se to u trenutku kad Berdjajev postaje svjestan tragične sudbine čovjeka pojedinca u svijetu. To tragično iskustvo je izvoriste Berdjajevljeva personalizma. Čovjek stoji pred tragedijom smrti, ljubavi, spoznaje, slobode. Tu tragediju ne mogu nadvladati ni socijalni progres ni pozitivna znanost. „Empirička bezizlaznost – to je bit tragedije”⁷, kaže Berdjajev. Ali on nije pesimist, jer vjeruje da izlaz ipak postoji, i to u nadempiričkom, idealnom svijetu. U samoj tragediji Berdjajev otkriva znak vječnog u čovjeku, izraz njegove duhovne naravi koja transcendirira empirički svijet. U Kantovu dualizmu, koga je na početku odbacio, sada vidi mogućnost personalističke filozofije. Ali taj dualizam treba shvatiti ne samo gnoseološki nego i metafizički. To ipak ne znači dualizam u Platonovu smislu. Čovjek je doduše u palom svijetu, ali ne zato što je u tijelu, nego zato što je svijet zbog grešnog pada postao bezličan, neprijatelj svemu individualnom. Osoba se ne može poistovjetiti s dušom. Osoba je utjelovljeni duh ili produhovljeno tijelo. Tragično iskustvo svjedoči da čovjek po svome porijeklu i određenju nadilazi ovaj pali svijet, da je ukorijenjen u idealnom svijetu, da, dakle, preegzistira ovom palom svijetu. Ali taj idealni svijet ne smije biti shvaćen univerzalistički, nego pluralistički i supstancijalistički. „Svijet se pretvara u fikciju – kaže Berdjajev – ako ne stanemo na stajalište individualističke i dosljedno pluralističke metafizike... Ako niječemo izvanvremenski i izvanprostorni bitak osobe, moramo na koban način zaniijekati svaki bitak i doći do iluzionizma i nihilizma.”⁸ „Bez supstancijalnog subjekta svijet se pojavljuje kao drama s radnjom, ali bez onoga tko djeluje; na taj se način bitak pretvara u privid, u iluziju.”⁹ Kasnije, pod utjecajem Schele- ra i egzistencijalističke filozofije, Berdjajev će odbaciti ideju supstancije, a osobu će definirati kao akt: „Osoba je akt. Max Scheler je definira kao jedinstvo akta.”¹⁰ Ali i kao akt osoba će za Berdjajeva biti jednako originalna, jedinstvena, neponovljiva, jer „akt u pravom smislu riječi je osobni akt, stvaralački akt, (koji) se događa samo jedanput.”¹¹ S tim u vezi kod Berdjajeva će prevladati također etičko poimanje osobe: „Osoba je prvenstveno moralni princip; kroz nju se određuje odnos prema svakoj drugoj vrijednosti. Zato ideja osobe leži u osnovi etike.”¹² U toj prevlasti etike nad ontologijom treba vidjeti posljedicu primata slobode nad bitkom, o čemu će upravo biti riječi.

---

7 N. B., *K filozofii tragedii: M. Meterling*, cit. prema: N. B., *Sub specie aeternitatis* (odsad SP), Petrograd 1907, 35–58, ovdje 37.

8 N. B., *Tragedija i obydenost', L. Šestov*, cit. prema SP 247–275, ovdje 269.

9 N. B., *O novom ruskom idealizme*, cit. prema SP 154–190, ovdje 177.

10 N. B., *Die menschliche Persönlichkeit und die überpersönlichen Werte*, Wien 1937 i 1938, 18.

11 isto, 18.

12 N. B., *O naznačenii čeloveka, Opyt paradoksal'noj etiki*, Pariž 1931, 61.

Za Berdjajevljevu je osobu karakterističan trostruki odnos: prema unutra, prema van i prema Transcendenciji.

Odnos prema unutra znači da je osoba „bitak u sebi, prvotni bitak i sva njezina stanja, svi stvaralački akti, njezina suradnja s drugima pretpostavljaju tu njezinu unutrašnju metafizičku narav: ona ne može biti proizvod izvanjskih procesa”.¹³ Temelj te samostojnosti i stvaralačkog samoodređenja osobe je sloboda. Ona je „stvaralačka sila duhovne egzistencije, koja iz sebe stvara budućnost”.¹⁴ Čovjek je, doduše, ranjeno biće, što je potvrdila i psihoanaliza, ali su stvaralačke mogućnosti i sile njegove slobode ipak sačuvane i neiscrpane. Sloboda znači „beskonačnost života, Ungrund bitka”¹⁵, tvrdi Berdjajev služeći se terminologijom Jakoba Böhmea, njemačkog mističara gnostičkog tipa, koji je imao izvjestan utjecaj na našeg autora. Sloboda je transcendentna svakom aktualiziranom bitku, ali tako da je istodobno „njegov najdublji temelj”¹⁶. U tom smislu sloboda ima primat nad bitkom: „Ja tvrdim primat slobode nad bitkom.”¹⁷

U tako shvaćenoj slobodi leži drugost, originalnost, nesvodivost osobe bilo na izvanjski svijet, bilo na Boga, u kome se također nalazi ta neiscrpana potencija slobode, iako se proces u Bogu ne smije misliti u kategorijama našeg palog vremena. Kad želi posebno istaći drugost čovjekove osobe u odnosu na Boga, Berdjajev govori o „nestvorenoj slobodi”, koju smatra graničnim pojmom za svako racionalno mišljenje. Ali prije razmatranja odnosa čovjek-Bog osvrnimo se na odnos osoba-svijet.

Osoba se u svijetu osjeća otuđenom: „Ja' nisam u svome svijetu, nisam u svijetu svoga duha, nego u svijetu koji mi je tuđ”¹⁸, ističe Berdjajev. Ta otuđenost osobe u svijetu nastaje zbog toga što svijet – i sam otuđen i objektiviran – ne podnosi ništa pojedinačno, individualno, nego želi sve pretvoriti u „Es” i „Man”, tj. sve razlike nivelirati, sve učiniti jednakim. Apsolutno ništa i jest carstvo jednakosti, dok je bitak nejednakost, različitost, drugost.

No, iako je svijet prema njoj neprijateljski raspoložen, osoba ipak ne smije iz njega pobjeći. „Čovjek se ne može – kaže Berdjajev – jednostavno povući iz svijeta; on ga može samo promijeniti i preoblikovati.”¹⁹ Osobu pritišću krivnja i nesavršenosti cijelog kozmosa. Zato se ona može afirmirati i ostvariti samo u stvaralačkoj otvorenosti svijetu.

U tako shvaćenoj osobi, čiji stvaralački akti izvire iz dubine čovjekova slobodnog duha, Berdjajev otkriva nosioca socijalnog života i socijalnih reformi. A cilj socijalnog života je omogućiti afirmaciju osobe u njezinoj posebnosti i original-

---

13 N. B., *O novom ruskom idealizmu*, nav. dj., 173.

14 isto, 186.

15 N. B., *Filosofija slobodnog duha*, 2 t, Pariž 1927–28, ovdje I, 189.

16 isto, II, 196.

17 N. B., *Samopoznanje*, Pariž 1949, 313.

18 N. B., *Ja i mir ob-ektov*, Pariž 1934, 85.

19 N. B., *Smysl tvorčestva*, Moskva 1916, 67.

nosti. Iz toga onda proizlazi da je duhovna nejednakost ili drugost – a to je upravo osoba – i subjekt i cilj socijalnog života. Ta je ideja posebno naglašena u *Filozofiji neravenstva*, djelu koje je nastalo kao neposredna reakcija Berdjajeva na rusku revoluciju.²⁰ Berdjajev doživljava revoluciju kao proces brisanja ne samo socijalnih nego i duhovnih razlika i nejednakosti. Uzroci takvog toka ruske revolucije su duhovne a ne ekonomske naravi. Oni leže u neizgrađenosti osobe ruskog čovjeka, za što su glavni krivci ruski carski totalitarizam i konformizam ruskog pravoslavlja, koje je zbog povezanosti s carizmom propustilo priliku da formira osobu ruskog čovjeka.

U trenutku općeg revolucionarnog niveliranja svih razlika i nejednakosti Berdjajev ističe ideju *duhovne aristokracije*. Za razliku od društvenog buržuja i proletera, koji su jedan i drugi skorojevići (parveni), aristokrat ima svoju povijest i svoje porijeklo. Dok je proleter onaj koji nema ništa, a buržuj onaj koji sve zahvaljuje vlastitoj inicijativi i snalažljivosti, aristokrat je onaj koji je sve naslijedio i koji sve već a priori posjeduje, pa zato može velikodušno dijeliti i biti stvaralac. Ta socijalna aristokracija, koju Berdjajev uostalom odbacuje, samo je simbol za duhovno dostojanstvo čovjeka – za čovjekovu duhovnu aristokraciju, kao što su i socijalni proleter i buržuj samo simboli za duhovna (negativna) stanja čovjeka. Istinske društvene promjene su moguće samo na bazi te duhovne aristokracije. Budući da je svaki čovjek božanskog porijekla, svaki je čovjek, bio on društveni proleter, buržuj ili aristokrat, duhovni aristokrat. To znači da stvaralački odnos osobe prema svijetu pretpostavlja njezin odnos prema Transcendenciji.

Samo ako je osoba u odnosu s Bogom, ako iz njega crpi snagu, može se suprotstaviti prirodnom i socijalnom determinizmu i afirmirati svoju stvaralačku slobodu. O čovjeku kao osobi, kao slobodnom i stvaralačkom biću, može govoriti samo onaj koji korijene čovjekova bića traži dublje od psihologije, biologije i sociologije. „Ako je čovjek samo kap u valovima prirodnog bitka, samo dio prirodnog procesa, slučajni produkt prirodne nužnosti, on nije osoba, nije individualnost, on kao čovjek uopće ne postoji”²¹, tvrdi Berdjajev protiv evolucionizma i materijalizma. Nema osobe bez religioznog odnosa. Pri tome Berdjajev ne misli na bilo koju religiju, nego na kršćanstvo, religiju bogočovještva. On je uvjeren da „u pravom smislu te riječi čovjekova osoba postoji samo u Kristu i po Kristu samo zato jer postoji Bogočovjek Krist. Ontološka dubina čovjeka povezana je s time što Krist nije samo Bog nego i čovjek”²² Budući da je u Kristu, vječnom čovjeku u Bogu – kako kaže Berdjajev – na mistički način uključeno sve mnoštvo ljudskog roda, moguća je čovjekova osoba. Nema dakle čovještva bez božanstva.

Ali vrijedi i obratno: nema Božje osobe bez čovjeka. „Kao osoba Bog pretpostavlja svog drugog – drugu osobu.”²³ Pri tome Berdjajev misli prije svega na osobe Sina i Duha Svetoga, ali dodaje također da „pod jednim drugim vidom osoba Bož-

---

20 Djelo je napisano 1918. a objavljeno je 1923. u Berlinu.

21 N. B., *O novom ruskom idealizmu*, nav. dj., 174.

22 N. B., *Filosofija svobodnogo duha*, nav. dj. II, 39 sl.

23 N. B., *O naznačenii čeloveka*, nav. dj., 63.

ja i osoba čovjekova jedna drugu iziskuju”.²⁴ Berdjajev ističe da postoji razlika između bogočovještva Kristova i onog drugih ljudi, ali time ipak ne želi umanjiti značenje odnosa Bog–čovjek ne samo za čovjekovu nego i za Božju osobu: „Čovjek je osoba, jer je Bog osoba i obratno.”²⁵ Taj paritet odnosa mističke je naravi, što pokazuje Berdjajevljevo citiranje Angelusa Silesijsa: „Ja znam da Bog bez mene ne može ni tren živjeti. Nestane li mene, i on mora iz nužde izdahnuti.”²⁶ A mila mu je i Eckehartova uzrečica: „Prije nego su postojala stvorenja ni Bog nije bio Bog.”²⁷ Čovjek, stvorenje, jest dakle Božji drugi, njegov partner. Potreba Božja za drugim ne rada se iz nedostatka, nego iz obilja ljubavi, iz slobode. Htjeti misliti Boga izvan odnosa Bog–čovjek znači ukinuti ne samo stvora nego i Boga. I upravo to čine, prema Berdjajevu, racionalističke filozofije i teologije, koje žele govoriti o Bogu prije i izvan stvaranja. O živomu Bogu moguće je govoriti samo na temelju konkretnog mističko-religioznog iskustva, koje je uvijek iskustvo partnerstva i susreta, izrecivo samo simbolima, a nikako racionalnim pojmovima.

Ideja „nestvorene slobode” je, po mome mišljenju, simbol kojim Berdjajev želi izraziti to mističko partnerstvo i drugost čovjeka u odnosu prema Bogu. Bog je stvorio, kaže Berdjajev, čovjekovu prirodu, ali u čovjeku postoji elemenat „nestvorene slobode”, koja daje pristanak Božjoj stvaralačkoj volji, tako da je čovjek u neku ruku i svoj vlastiti stvoritelj.

Iz dosad rečenog jasno se vidi oko čega se napinje i razapinje Berdjajevljeva misao. To je ideja drugosti, tj. individualnosti, nejednakosti, originalnosti, jednom riječi: ideja osobe, po kojoj se bitak razlikuje od nebitka. Ta drugost uključuje slobodu, tu ni od čega determiniranu stvaralačku moć, angažiranu u svijetu i otvorenu Transcendenciji. Takva ideja drugosti bila je nepoznata prije pojave Isusa Krista. Nastanak svijesti o osobi nerazdvojivo je vezan uz ličnost Krista s kojim Berdjajev doživljava odlučujući susret preko „Legende o Velikom Inkvizitoru” Dostojevskoga: „Lik Krista 'Legende o Velikom Inkvizitoru' ušao je u moje srce; ja sam prihvatio Krista Legende. Krist je otada za mene uvijek ostao povezan sa slobodom duha.”²⁸

Pogledajmo sada Berdjajevljevu personalističku kritiku glavnih filozofskih i socijalnih teorija našeg vremena, u kojoj on pokazuje da sve one griješe protiv drugosti, tj. osobe. Nemoguće nam je ulaziti u pitanje o opravdanosti ili neopravdanosti te kritike.

---

24 isto, 63.

25 N. B., *O rabstve i svobode čeloveka*, Pariž 1939., 44.

26 N. B., *Filozofija svobodnogo duha*, nav. dj., II, 12 sl.

27 isto, 12.

28 N. B., *Samopoznanie*, nav. dj., 193.

PERSONALISTIČKA KRITIKA

a/ KRITIKA INDIVIDUALIZMA

Prvo Berdjajevljevo djelo, kako nam je već poznato, nosi naslov: *Subjektivizam i individualizam u društvenoj filozofiji*. On se u tom djelu razračunava ne samo sa subjektivizmom i individualizmom Mihajlovskog i narodnjaka, nego i s pozitivizmom, te sa Stirnerom i Nietzscheom. Uz Mihajlovskog ipak ga najviše interesira Stirner i njegov „Jedini” koji za sebe kaže: „Ich hab' mein Sach' auf Nichts gestellt.” Na taj način Stirner želi nadvladati apstraktnog čovjeka Feuerbacha. Ali Berdjajev smatra da on upada u još veću apstrakciju od Feuerbacha. „Jedini” je zapravo čista fikcija, bez ikakve stvarnosti i sadržaja, jer u stvarnosti čovjek ne spoznaje sebe nikada kao jedinog, koji počiva ni na čemu. Konkretni čovjek spoznaje uvijek „neko više biće nad sobom i takvo je biće prije svega društvo... Sva čovjekova djela imaju socijalni temelj”.²⁹ Stoga za Berdjajeva nema antagonizma između napretka društva i napretka osobe, kako je smatrao Mihajlovski.

To početno odbacivanje individualizma zadržat će Berdjajev kroz čitav život, samo što će se njegova kritika mijenjati i nijansirati usporedo s otkrićem i produbljenjem ideje osobe. Na udaru njegove kritike naći će se anarhizam, liberalizam, demokracija i kapitalizam. Anarhizam odbacuje u ime čisto negativne slobode (slobode od) svih vrijednosti, zanoseći se iluzijom apsolutnog početka. Ali „tko sve svete stvarnosti, koje ga nadilaze, i vrijednosti minira, taj baca sam sebe u zrak, on razbija svoj vlastiti 'ja' i uništava svoju osobu u kaotičkom ništa”.³⁰ Isto čini i liberalizam koji individuuma „lišava svih nadindividualnih sadržaja koje mu daje povijest, njegov narod i domovina, njegova država i Crkva, čovječanstvo i kozmos”.³¹ Doduše, u liberalnoj ideji slobode i čovjekovih prava postoji ontološka jezgra, ali je tu ideju nemoguće pozitivistički utemeljiti. Nije dosta, smatra Berdjajev, proglasiti čovjekova prava, nego treba voditi računa i o Božjim pravima. Ako nema Božjeg prava, nema ni dužnosti za čovjeka, jer pravo proizlazi iz dužnosti, a jedno i drugo pretpostavlja da je čovjek slika Božja: „Ako je čovjek samo slika prirodnog i društvenog ambijenta, odraz izvanjskih prilika, dijete nužnosti, on ne posjeduje ni sveta prava ni svete dužnosti, nego poznaje samo interese i zahtjeve.”³² Isto misli Berdjajev: nije dosta samo formalno proglasiti prava, nego treba omogućiti da se ona mogu i materijalno ostvariti, što u građanskim demokracijama nije dano. Naprotiv, u demokraciji koja u ime čisto kvantitativnog principa (većina) briše sve duhovne razlike i nejednakosti ljudska osoba doživljava najgore poniženje. Ali demokracija ne uništava samo osobu, nego i društvo i državu. Društvo se pretvara u mehanički kolektiv, lišen kvalitativnih sadržaja i izložen tiraniji političkih partija, koje slijede samo svoje parcijalne interese a ne dozvolja-

29 N. B., *Subjektivizam i individualizam u obšestvennoj filozofiji*, Petrograd 1901, 173.

30 N. B., *Filosofija neravenstva*, Berlin 1923, 179.

31 isto, 129.

32 isto, 123 sl.

vaju da dođu do izražaja realni interesi društva i da budu izabrani najsposobniji i najbolji. Demokracija je apoteoza narodne volje, koja je shvaćena čisto formalno. To obožavanje ne bi bilo moguće kad bi je se gledalo pod vidom sadržaja, jer narodna volja može biti usmjerena na zlo, pa treba biti odbačena, ili može težiti za dobrom, koje je onda viši princip od nje. Stoga Berdjajev zaključuje da je demokracija bolest nastala iz skepticizma kritičke epohe kao odraz duhovnog pada čovječanstva, ateizma, gubitka kvalitativnih kriterija istine i pravde, raspada narodnog integralnog organizma.

Jasno je da se Berdjajev u tom kontekstu obara i na sistem liberalne ekonomije, koji ekonomski život podvrgava bespoštednoj konkurenciji i borbi interesa, otuđujući time ne samo osobu (prvenstvo imati nad biti) nego i vlasništvo, koje gubi ontološku bit, jer se pretvara u carstvo trustova i papira, koji vladaju čovjekom a ne on njima. Kapitalist više ne zna čega je on zapravo vlasnik.

Individualizam završava, dakle, u fikcijama, jer ne priznaje i ne prihvaća drugost – drugost kao Transcendenciju, kao povijest, kao društvo, kao zakon, kao vrijednost. Individualistička osoba ne može postati konkretna upravo zato što se zatvara pred drugim i negira ga. To isto čini i subjektivizam na gnoseološkoj razini, koji „svoju osobu miješa sa svim stvarima svijeta koje on doživljava samo kao svoja stanja, ne uočavajući razliku između pojedinačnih stvarnosti u svijetu i svoje osobe u njezinoj jedinstvenosti i smislenosti”.³³

b/ KRITIKA MARKSIZMA

I Tartalja ima donekle pravo kada tvrdi da je Berdjajevu izvjesnu aktualnost „davao kontekst polemike s marksizmom, jedinom filozofijom protiv koje je Berdjajev nastojao da se odredi”.³⁴ Budući da nam je ovdje nemoguće donijeti iscrpni prikaz i analizu Berdjajevljeve kritike marksizma, ograničavamo se samo na ono što nam se čini najbitnije sa stajališta personalističke kritike, ne ulazeći pri tome u opravdanost i korektnost Berdjajevljevih tvrdnji.

Kao što individualizam afirmira samo *slobodu od*, tako marksizam afirmira samo *slobodu za*. Budući da potpuna sloboda leži samo u sintezi obiju sloboda – i to je onda sloboda Kristova – Berdjajevljeva kritika marksizma razvija se usporedo s kritikom individualizma. Na početku ta kritika polazi s pozicija kritičkog marksizma te je povezana s odbacivanjem ekonomizma, teorije o socijalnoj katastrofi i s prihvaćanjem etičkog pogleda na povijest. Međutim, kako raste svijest o osobi, tako i Berdjajevljeva kritika poprima sve izrazitije personalističke oznake. Berdjajev smatra da u ekonomizmu, u ideji progresa, materijalizmu i klasnoj borbi leže snažni antipersonalistički elementi. U tom smislu on tvrdi: „Odnos marksizma prema čovjekovoj osobi je neumoljiv... Osoba se ne pojavljuje nikada kao cilj, uvijek kao sredstvo; osoba po sebi nema nikakve vrijednosti i dobiva je samo od korisnosti za ostvarenje proletersko-socijalističkog raja...”³⁵

33 N. B., *Novoe religioznoe soznanie i obščestvennost*, Petrograd 1907, XL.

34 S. TARTALJA, *Eshatološka metafizika Nikolaja Berdjajeva*, u: S. TARTALJA, *Skriveni krug, Obnova ciklizma u filozofiji istorije*, Beograd 1976, 79–98, ovdje 81.

35 N. B., *Novoe religioznoe soznanie i obščestvennost*, nav. dj., 75.

Berdjajev se posebno obara na ekonomizam i ideju progresa. U ekonomizmu on vidi tragove buržoaskog duha koji je pretvorio sredstva života u cilj i protiv koga se marksizam s jedne strane bori, a s druge strane i sam se daje od njega raziti. Ideja progresa počiva na lošoj beskonačnosti vremena, koja ništi svaku stvarnost. Konkretna osoba i konkretne generacije ljudi, sve prošlo i sadašnje, sve je samo sredstvo za buduće socijalističko društvo, koje zbog loše beskonačnosti vremena ne može nikada postati stvarnost, pa se na taj način sve pretvara u iluziju i nihilizam, a pobjeđuje apstraktni dijalektički proces.

Berdjajev tome suprotstavlja načela personalizma, a ta su: apsolutno dobro treba biti ostvareno za svaku konkretnu ljudsku osobu i za svaku konkretnu ljudsku generaciju; svaka je osoba svrha u sebi; istinski se napredak sastoji u ostvarivanju vječnih vrijednosti, a ne u pripremi budućnosti; jednakost i pravednost za sve ljude moguće je uspostaviti na religioznoj (eshatološkoj) osnovi, a ne na pozitivizmu; život se smije shvatiti ne u perspektivi vremena, nego u perspektivi vječnosti koja svaki momenat bitka okreće u apsolutno dobro.

Ova je Berdjajevljeva kritika dobrim dijelom uvjetovana ondašnjim shvaćanjima i tendencijama u ruskom revolucionarnom pokretu. Ali Berdjajev smatra da se i sam Marx ogriješio o čovjekovu osobu. Ima, doduše, kod Marxa čisto personalističkih elemenata koji se nalaze u Tezama o Feuerbachu, u Marxovoj borbi za socijalnu pravdu, u njegovoj teoriji otuđenja i sl. Ali te istine marksizma zasjenjuju zablude materijalizma koji negira duhovni princip čovjekove osobe, svodeći čovjeka na sliku i priliku društva odnosno klase.

No, prema Berdjajevu, na temelju materijalizma ne mogu se objasniti niti klasa niti društvo niti postojanje bilo kakve apsolutne istine ili vrijednosti. Materijalistička je dijalektika nemoguća, jer je dijalektika samo idealno-logički proces, pa pomoću nje može objašnjavati stvarnost samo onaj tko kao Hegel poistovjeti bitak i mišljenje. Govoriti o dijalektičkom procesu u društvu moguće je samo pod uvjetom „da postoji realna cjelovita cjelina u kojoj se dijalektički proces odvija. Taj se proces ne može zamisliti na materijalističkim osnovama, jer je materijalizmu svojstven atomizam i nominalizam.”³⁶

Dakle, logička je posljedica materijalizma relativiziranje i beskonačno drobljenje svake vrijednosti i stvarnosti. No, prema Berdjajevu, Marx taj radikalni zaključak nije želio povući. Tako on govori o apsolutnoj istini historijskog materijalizma i na aksiološkom vrednovanju zasniva svoju nauku o klasi i otuđenju, iako s druge strane smatra da su istina i moralne vrijednosti samo odraz ekonomskih odnosa; afirmira stvaralačku praksu čovjeka, iako smatra da se povijest razvija po nužnim dijalektičkim zakonima. To pokazuje da Marx svome materijalističkom polazištu ne ostaje vjeran. Otud proizlazi sva dvoznačnost i proturječnost njegove filozofije.

S druge strane Berdjajev je uvijek gajio određene simpatije za socijalni program marksizma, za njegov zahtjev za radikalnim društvenim promjenama, žaleći samo što te promjene nisu, zbog odbacivanja duhovnog principa čovjekove osobe i

---

36 N. B., *Christianstvo i klassovaja bor'ba*, Pariz 1931, 35.

zbog s tim povezanog pristajanja uz materijalizam i ekonomizam, dovoljno radikalne. Usprkos svim nedostacima, u komunizmu ima mnogo istine, i to prije svega negativne, a „sastoji se u kritici svih laži, svih proturječnosti i bolesti građansko-kapitalističke civilizacije i u razobličavanju izobličeneog, lažnog dekadentnog kršćanstva koje se prilagodilo interesima građanskog društvenog poretka”.³⁷

c/ KRITIKA RACIONALIZMA

Svim ruskim religioznim misliocima zajednička je bespoštedna kritika evropskog racionalizma. Berdjajev u tome nije nikakva iznimka. Pod racionalizmom se podrazumijeva čitava zapadnoevropska misao, počev od grčke filozofije i skolastike preko Descartesa do Kanta i njemačkog idealizma, u kome (misli se na Hegela) nestaje razlike između bitka i nebitka, zbog čega se apsolutni idealizam pretvara u apsolutni nihilizam. Poznato nam je Berdjajevljevo početno oduševljenje za Kanta. Ne treba nas stoga čuditi što Kant i njegova škola postaju i glavni predmet Berdjajevljeve kritike, koju je on već 1904. u bitnome zacrtao kad je rekao: „Suvremeni spoznajni teoretičari, razni transcendentalni idealisti, koji slijede Kanta, potvrđuju u konačnici pozitivizam. Stvarnost, bitak, ono što istinski egzistira, objašnjava se kao fikcija te pobjeđuje čisti iluzionizam. Idealistička spoznajna nauka svodi zapravo sve na ideje i kategorije, iza kojih je praznina i koje nemaju nosioca; ona ne može probiti začarani krug pojmova i ne nalazi puta do stvarnosti, do dubine bitka.”³⁸

Glavna zabluda idealizma i racionalizma uopće leži u izvodenju bitka iz pojmovala, u pretpostavci da racionalno mišljenje može u potpunosti obuhvatiti i odrediti bitak, u dijeljenju ljudskog duha na racionalni i osjetni elemenat, u poistovjećivanju logičke svijesti sa sviješću uopće. Nasuprot tome Berdjajev ističe značenje intuicije te tvrdi da je subjekt spoznaje cjeloviti duh i da spoznaju nije moguće odijeliti od čovjekove slobode, tj. od njegovih temeljnih usmjerenja i opredjeljenja. Intuicija nije pasivna, nego je „stvaranje smisla, aktivno osmišljavanje, prodor smisla u tamu, bljesak munje u mraku”.³⁹ Ljubav je intuicija osobe, njezine jedinstvenosti i vječne vrijednosti. Bez intuicije personalistički svjetonazor, koji polazi od apsolutne originalnosti osobe i nemogućnosti da ona bude iz bilo čega ili koga izvedena, nije uopće moguć. Tajna spoznaje je tajna braka. Budući da racionalizam tu bračnu tajnu ne poznaje, on uopće ne može spoznati istinski bitak.

Nedostaci Kantove spoznajne nauke svojstveni su i njegovoj etici. Dok je Berdjajev još 1902. bio uvjeren da se, polazeći od Kanta, etički problem može ne samo formalno nego i sadržajno odrediti⁴⁰, samo tri godine kasnije on će ustvrditi da Kant i njegovi sljedbenici uopće ne shvaćaju bit etičkog problema.⁴¹ U nji-

37 N. B., *Wahrheit und Lüge des Kommunismus*, Darmstad-Genf 1953, 27 sl.

38 N. B., *O novom ruskom idealizmu*, nav. dj., 154.

39 N. B., *Ja i mir ob-ektov*, nav. dj., 69.

40 Usp. N. B., *Eticeskaja problema v svete filozofii idealizma*, u: P. I. NOVGORODZEV (priređio), *Problemy idealizma*, Moskva 1902, 91–136, također u SP 59–99.

41 Usp. N. B., *Tragedija i obydenost.*, L. Sestov, u *Voprosy zizni* 1905, br. 3, 255–288, također u SP 247–275.

hovim pokušajima da etiku izgrade analogno logičkim i juridičkim normama, vidjet će Berdjajev pokušaj opravdavanja „malograđanštine” suvremenog društva. Nasuprot tome on tvrdi da je etički problem strogo individualan i da, kao i osoba, počinje tamo gdje nastaje svijest o tragediji, tj. gdje se moja sudbina odvaja od sudbine cijeloga svijeta.

Reći da je moralni problem individualan ne znači afirmaciju individualizma, nego znači da ga se ne može racionalno odrediti. Sloboda, u kojoj Berdjajev vidi najvišu etičku vrijednost i kriterij etičkog vrednovanja, nije individualistička sloboda. Jer, iako ne priznaje nikakve apstraktne norme, ipak ona prihvaća drugoga kao brata, tj. kao apsolutnu vrijednost, i kao Transcendenciju. Temelj etike nije norma nego odnos između Božje i čovjekove slobode. Taj je odnos racionalnom mišljenju nedostupan.

No, racionalizam po Berdjajevu nije samo lažna spoznajna nauka, nego je to lažno stanje bitka, koje je nastalo, kao i druge forme općeg: društvo, država i razne vrste zakona, kao posljedica grešnog pada. Treba stoga promijeniti bitak da bi se promijenilo spoznajnu.

d/ KRITIKA HISTORIJSKOG KRŠĆANSTVA

Berdjajev nije imao tradicionalnog pravoslavnog djetinjstva, jer je u njegovoj obitelji vladala liberalna atmosfera, zadojena Voltaireovim duhom. Tako on tek oko 1907. po prvi put svjesno doživljava ono što su drugi, kao npr. njegov prijatelj Bulgakov, doživjeli već u djetinjstvu: ljepotu pravoslavne liturgije i starih crkava. Ali, kako je sam izjavio, on nije nikada postao pravoslavac u strogom smislu riječi. Razlog je za to njegovo shvaćanje objave. Historijska je objava za njega bila sekundarna i simbolična, dok je primarna i realna unutarnja objava duha. Osim toga, tradicionalno mu se pravoslavlje činilo „nedovoljno ekumenskim, previše zatvorenim, skoro kao sekta”.⁴²

Ne može se govoriti o nekom izričitom, iznenadnom obraćenju Berdjajeva na kršćanstvo. Kronološko-genetička lektira njegovih djela dovodi do zaključka da je Berdjajev filozofskim putem došao do nekih temeljnih istina o čovjeku i svijetu, koje su srodne kršćanstvu, tako da je u određenom trenutku svoga života zaključio da je on zapravo kršćanin. U tom filozofskom razvoju Berdjajeva i, dosljedno, u njegovu približavanju kršćanstvu Dostojevski je odigrao važnu ulogu, kako smo već otkrili iz Berdjajevljevih riječi o Kristu *Legende o Velikom Inkvizitoru*.

Berdjajev doživljava kršćanstvo kao religiju bogočovještva, tj. religiju slobode (“od” i “za” ujedno), dostojanstva i višeg porijekla i poziva čovjeka, jednom riječi: kao religiju osobe, apsolutnog dobra u vremenu. Ali on je ništa manje bio uvjeren da se historijsko kršćanstvo svrstalo na stranu Velikog Inkvizitora i tako izdalo Krista. Umjesto da budu nosioci slobode duha, kršćani su postali „gasitelji duha”.⁴³ U Rusiji je pravoslavlje vjekovima odgajalo ruskog čovjeka za podložnost

42 N. B., *Samopoznanie*, nav. dj., 199.

43 „Gasitelji duha” je naslov članka protiv Svetog Sinoda, koga je Berdjajev napisao 1913. i zbog koga je bio osuđen na izgnanstvo, ali osuda zbog rata nije bila provedena.

caru, a nije mu usadilo duh inicijative i samodiscipline. Kad je muževni, formirajući princip cara uništen, ženstvenu dušu ruskog čovjeka zahvatio je revolucionarni kaos. Na Zapadu je došlo do sličnog povezivanja kršćanstva s vlašću. Osim toga, u zapadno su kršćanstvo penetrirali rimski juridizam i grčku filozofiju, zbog čega je u njemu došlo do nekršćanskog uzdizanja općeg nad individualnim. Otud je proizišla Berdjajevljeva odbojnost prema skolastici. Srednjovjekovna kršćanska asketika pokušala je, doduše, pružiti otpor sili ovoga svijeta – što je omogućilo rascvat renesanse – ali je to ipak bio više bijeg iz svijeta nego njegova stvaralačka preobrazba. Kršćansko negiranje stvaralačke slobode dovelo je do lažnog posvećivanja historijskih stvarnosti, do pseudo-teofanija u kojima se božansko pojavljivalo na odviše ljudski način. Razumljiv je stoga Berdjajevljevi zaključak da je „tradicionalni moral kršćanskog svijeta buržujski u najdubljem smislu te riječi”.⁴⁴ Zbog svih tih propusta i neuspjeha da u duhu Kristove slobode preobrazi svijet, nad kršćanstvom povijest drži sud. Ali to je ujedno sud nad samom povijesti: „Neuspjeh kršćanstva je istodobno također neuspjeh povijesti”⁴⁵, smatra Berdjajev.

Usprkos svemu Berdjajev nije pesimist. On je neprestano vjerovao da je na pomolu novo doba u kome će nastati novi lik čovjeka, koji će zamijeniti i grčkog mudraca i srednjovjekovnog viteza i tradicionalnog kršćanskog sveca. To je čovjek *stvaralac*, koji će uzeti na sebe teško breme svoje slobode te će, iznutra prosvijetljen i ojačan milošću Krista, kao Božji partner i suradnik nastaviti stvarati novi svijet. To je čovjek „osmoga dana”, koji pripravlja novo nebo i novu zemlju.⁴⁶

ZAKLJUČAK: KAKVA ALTERNATIVA?

Ako se, dakle, o nekoj Berdjajevljevoj alternativi postojećim socijalnim modelima može govoriti, to je samo stvaralačka osoba – „čovjek osmog dana”. Ali, što učiniti dok svi ljudi ne postanu stvaraoci? Ili, drugim riječima, kako se može na principu stvaralačke osobe organizirati socijalna svakidašnjica? Berdjajev je svjestan da to nije moguće, pa afirmira, iako samo kao nužno zlo, i državu i zakon. On govori također o kršćanskom socijalizmu, ali osim sporadičnih sugestija, kao npr. da treba ograničiti autonomiju ekonomskog života u ime realne slobode radnika, da je pravo na privatno vlasništvo samo funkcionalnog, a ne apsolutnog karaktera, da politički parlamentarizam treba zamijeniti politikom „direktne akcije” iz neposredne kooperacije, da društvo i ekonomiju trebaju voditi najsposobniji i najbolji i sl., – on ne govori kako bi ta alternativa mogla postati operativna. To znači da Berdjajev ostaje pretežno na razini kritike postojećih socijalnih modela. Tu kritiku on čini u ime metafizičke ideje osobe, koju shvaća

---

44 N. B., *Smysl tvorčestva*, nav. dj., 247.

45 N. B., *Das Schicksal des Menschen in unserer Zeit*, Luzern 1935, 93.

46 „Nicolas Berdiaev symbolise l'homme du huitième jour”, tvrdi M.-M. DAVY, *Nicolas Berdiaev, L'homme du huitième jour*, Paris 1964, 172.

prvo kao supstanciju, a onda kao akt, te zbog ovog aktualizma dolazi u poteškoću da objasni kad je i da li je svaki čovjek uopće osoba, što se svakako negativno odražava i na vrijednost njegove personalističke kritike. Ipak, definitivni sud o značenju Berdjajevljeve kritike može se donijeti samo ako se ispita njezin utjecaj na humanistički razvoj u marksizmu i na socijalnu nauku Crkve. A tih je utjecaja bez sumnje bilo.⁴⁷

ZUSAMMENFASSUNG

Das Thema unseres Artikels ist der Personalismus von N. Berdjajew. Der Artikel ist in drei Abschnitte gegliedert. Im ersten Abschnitt wird die marxistische Periode in Berdjajews Denken kurz dargestellt, in der Berdjajew als ein Antipersonalist erscheint. Im zweiten Abschnitt versuchen wir die Idee der Persönlichkeit in Berdjajews Philosophie zu entwerfen (in ihrer Beziehung nach innen, nach aussen und zur Transzendenz), um im dritten Abschnitt seine personalistische Kritik des europäischen Rationalismus und der zeitgenössischen Gesellschaftstheorien (Anarchismus, Liberalismus, Demokratie, Marxismus, das historische Christentum) darzulegen. Am Schluss stellen wir fest, dass Berdjajew vorwiegend auf der Ebene der Kritik der erwähnten sozialen Modelle bleibt, ohne eine wirklich operative Alternative anzubieten. Seine Kritik übt er im Namen einer metaphysischen Idee der Persönlichkeit aus, die er zunächst als Substanz und dann als Akt versteht, weshalb er in Schwierigkeit gerät, wenn es um die Antwort auf die Frage geht, ob und wann jeder Mensch eine Persönlichkeit ist. – Für Berdjajew ist die Idee der Persönlichkeit unzertrennlich mit Christus verbunden, wobei er besonders an den Christus in der „Legende vom Grossinquisitor“ Dostojevskijs denkt.

---

47 Prema O. Clementu postojao je nesvjesni utjecaj Berdjajevljeva mišljenja na socijalnu nauku Katoličke Crkve, posebno u dokumentima *Mater et magistra, Gaudium et spes, Populorum progressio*. Usp. O. CLEMENT, *Nicolas Berdiaeff et le personalisme français*, u *Contacts* 67 (1969) 205–228, ovdje 215. Važan je također Berdjajevljev utjecaj na francuski personalizam. Tako Clement pretpostavlja, „que l'idée de la revue et du mouvement *Esprit* soit née le 7 décembre 1930 chez Nicolas Berdiaeff lors d'un entretien entre celui-ci et Emmanuel Mounier”. Isto, 211. O svome utjecaju na Maritainovu društvenu i političku nauku govori Berdjajev sam. Usp. N.B., *Samopoznanie*, nav. dj., 287; 294.